

ItK 3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

Lukácsy Sándor: Magyar Seneca

Gergye László: A kassai gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)

Fenyő István: A centralisták hazai előzményei 1848 előtt

*

Kelevéz Ágnes: Az írás folyamatától a létrejött szövegig (A Szabad-ötletek jegyzéke a genetikusan textológiai szemszövegéből)

Péter László: Szabó Lőrinc textológiai nézetei

*

Illés László: Költői utópia és történetfilozófiai messianizmus (Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)

*

Kocsis Rózsa (1929–1992) (*Pomogáts Béla*)

Alekszandr Gerskovics (1924–1992) (*Kerényi Ferenc*)

Váradi-Sternberg János (1924–1992) (*Hopp Lajos*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

<i>Lukácsy Sándor</i> : Magyar Seneca	261
<i>Gergye László</i> : A kassai gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)	275
<i>Fenyő István</i> : A centralisták hazai előzményei 1848 előtt	295

Kisebb közlemények

<i>Laura M. Dolby</i> : Az intertextualitás Janus Pannonius epigramáiban	320
<i>Gángó Gábor</i> — <i>Müller László</i> : Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában?	324
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Filológia és költészet	325

Textológia

<i>Kelevész Ágnes</i> : Az írás folyamatától a létrejött szövegig (<i>A Szabad-ötletek jegyzéke</i> a genetikus textológia szemszögéből)	327
<i>Péter László</i> : Szabó Lőrinc textológiai nézetei	336

Műhely

<i>Illés László</i> : Költői utópia és történetfilozófiai messianizmus (Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)	348
---	-----

Adattár

<i>Soltész Zoltánné</i> : Bihari N. András könyvei és peregrinus kortársairól feljegyzett életrajzi adatai	359
--	-----

Krónika

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1990 decemberében megszűnt Szocialista Irodalomtörténeti Osztályának archivális fondjairól (Közléteszik <i>Illés László</i> és <i>József Farkas</i>)	373
<u>Kocsis Rózsa</u> (1929–1992) (<i>Pomogáts Béla</i>)	376
<u>Alekszandr Gerskovics</u> (1924–1992) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	377
<u>Váradi-Sternberg János</u> (1924–1992) (<i>Hopp Lajos</i>)	378

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Turóczi-Trostler József emlékezetére

Szokás volt, hogy a hitszónok, ha ki tudta adni beszédeit, mottót választott könyvéhez. Ez egy vagy több idézet volt a Szentírásból, ritkábban valamely tekintélyes egyházatyától, s a prédikációk tárgyára utalt, a gyűjtemény rendszerint metaforikus címéhez adott magyarázatot. Illyés István a szentek ünnepeire írt beszédeit ezzel a címmel tette közzé: *Sertum Sanctorum. A dicsőült szentek dicsviretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*. Három mottót fűzött hozzá, latinul és magyarul; az Énekek énekéből: „Virágok jelentek meg a mi földünkön”; Nüsszai Szent Gergelytől: „Látod (a szentekben) a mértékletességnek rózsáját; látod a Kristus jó illatjának violáját. Miért hát ezekből nem kötsz koszorút?”; végül a szent Officiumból: „A te szentid, Uram, virágoznak, mint a lilium, és lésznek előtted, mint a balsamom illatja.”¹ Az egyházi beszédírás technikájának lényeges eleme volt a tárgyhoz illő bibliai locusok előkeresése; ezt a kötelező tudományt a hitszónok némelykor már a mottók kiválasztásával bemutatta. Mint Csúzy Zsigmond. *Evangeliumi trombita*: „Kiált, meg ne szünjél, mint a trombita emeld fel szódat, és hirdesd az én népemnek az ő vétkeit és a Jákob házában az ő bűneit” (Isai 58.1.); „Valaki hallja a trombitazengést és nem őrizkedik, és eljő a fegyver és elviszi őtet, a vére az ő fején léssen” (Ezech 33.4.).² *Zengedező síp-szó* című könyvében Csúzy egy kis bravúrral élt: öt ószövetségi idézetet foglalt, egy-egy összekötő szó beiktatásával, egyetlen mondatba: „Az én szívem mint a síp úgy zeng, holott [= amikor] Az Úr hegyébe az Israel erősséhez zengedezve bémegyén, és így A síp a zsolttárral gyönyörűséges zengést szereznek, mellyekkel Dicsérjük az Urat az ő szentiben, mert Minden földre kihatótt zengések, és a föld kerekége határirra, foganatos igéjek.”³ Padányi Biró Márton prédikációinak címe: *Micae et spicae, avagy Evangeliumi kenyér-morzsalékok és apostoli búza-kalászkod*; mottói Jézus életének az étkezéssel kapcsolatos mozzanataira utalnak: „Telepítsétek le őket lakodalom szerént” (a csodálatos kenyérszaporítás jelene); „Az égbe tekintvén, megáldá és megszegé és adá a kenyereket tanítványinak, a tanítványi a seregeknek, és evének minnyájan, és megelégedének, és fölszedék a morzsalékokat” (ugyanaz a jelenet); „Megismérék őtet a kenyérszegésben” (az emmauszi vacsora); „Jézus a veteményeken általméne szombaton, a tanítványok pedig megéhezhvén, búzafejeket kezdének szaggatni és enni” (a szombatnapi tilalom megszegése).⁴ A mottóválasztás tartós szokás volt; még a múlt század elején is megtaláljuk, például Simon Máténál, aki a Boldogasszonyról mondott prédikációi elé helyezett egy idézetet Szent Ambrustól: „Légyen előtettek mintegy táblán leírva a Bóldogságos Szűz Máriának szüzessége és élete, mellyben mintegy tükörben lássátok a tisztaság szépségét és a jó erkölcsök diszességét...”⁵

¹ ILLYÉS István, *Sertum sanctorum*. Nagyszombat, 1708.

² CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*. Pozsony, 1724.

³ CSÚZY Zsigmond, *Zengedező síp-szó*. Pozsony, 1723.

⁴ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Micae et spicae*. Győr, 1756.

⁵ SIMON Máté, *Bóldog Asszonyról XXXX prédikációk*. Vác, 1801.

Voltak olyan mottók, melyeknek témája az igehirdetés. Káldi György tizenegy bibliai locust idézett, három csoportba osztva. „Urunk ő maga predikáltotta az Evangéliomot. Kőrüljárja vala Jezus egész Galilaeát, tanítván az ő Synagógájokban, és praedikálván az ország Evangéliomát” (még két idézet); „Az apostolokkal is predikáltatta. Elmenvén az egész világra, predikáljátok az Evangéliomot minden teremtet állatnak” (még két idézet); „Az apostolok predikáltották. Jerusalemtől fogva körös-körül mind Illyriáig elhirdettem a Kristus Evangéliomát” (Péter szavai, és még négy idézet).⁶ Ilyés András három bibliai mottója közül az egyik az igehirdető kötelességéről, a bölcsesség kincsének átadásáról szól: „Az elrejtett bölcsességben és az eltitkolt kincsben mi haszon vagyon mind a kettőben? Jobb aki eltitkolja esztelenségét, hogyan az ember, aki elrejtí bölcseségét.”⁷

Van mottó Pázmány predikációs könyvének elején is, de mindenki másétől eltérő: egy Seneca-idézet, csak latinul. „Gaudeo aliquid discere, ut doceam. Nec me ulla res delectabit, licet eximia sit et salutaris, quam mihi uni sciturus sim. Si cum hac exceptione detur Sapiaentia ut non enunciem, rejiciam.” Szíves örömet tanulok, hogy taníthatassak. Semmiben nem lelem kedvem, legyen az bármi szép és hasznos, ha csak az én tudomásomra szolgál. Nem kell az olyan bölcsesség, amelyet nem adhatok tovább. (Seneca 6. epistolája.)

Abban, hogy egy katolikus pap pogány író idéz, nincs semmi rendkívüli, legalábbis Pázmány korában. De nem volt mindig így.

A korai kereszténység, érthető okokból, féltékenyen óvta hitét az antik világi műveltség hatásától. Órigenész szerint, amit a pogány filozófusok tanítanak, nem egyéb, mint „erratica et lubrica dogmata”,⁸ maguk a filozófusok, Tertullianus szavaival, „haeticorum patriarchae”.⁹ Nem különbek a költők. Órigenész a második egyiptomi csapás békáihoz hasonlítja őket, brekegéshez mihaszna dalaikat;¹⁰ Caesarius Arles-i érsek a VI. században őrdögi találmánynak mondja azt, amit Pázmány és bármely vallású prédikátoraink majd mint *virágénekeket* tiltanak: „cantica diabolica amatoria et turpia”.¹¹ A kereszténynek tudnia kell, hogy az egyetlen igaz bölcsesség a Szentírásban van, mert ez isteni kinyilatkoztatás (revelatio), a többi csak emberi találmány (inventio humana). Noé történetét értelmezve, Órigenész a bárkát könyvtárhoz hasonlította, melyet nem gyalulatlan fából, vagyis a profán filozófusok műveiből kell megépíteni, hanem a próféták és az apostolok munkáiból.¹² Ezek egyszerű emberek voltak, de a Szentlélektől ihletve olyasmit tudtak, amit pogány bölcselők nem. Jézus iskolázatlan halászeitől Szent Bernát azt tanulta, hogy ne Platónt vagy Arisztotelészt olvassa („non Platonem legere, non Aristotelis versuitas inversare”), hanem az élet igaz tudományát sajátítsa el a Szentírásból („docuerunt me vivere”).¹³ A két-

⁶ KÁLDI György, *Az vasárnapokra-való predikációknak első része*. Pozsony, 1631. Az ünnepekre rendelt beszédeihöz szent Ágostontól és Aranyaszájú Szent Jánostól választott mottót, a mártírok dicsőségéről és követéséről.

⁷ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige Az-az predikációs könyv*. Nagyszombat, 1691.

⁸ ORIGÈNE, *Homéliek sur la Genèse*. Sources Chrétiennes (a továbbiakban: SC), 7 bis. Paris, 1976². 322. jegyzet.

⁹ Idézi VASILE FLORESCU, *La rhétorique et la néorhétorique*. București — Paris, 1982. 74.

¹⁰ ORIGÈNE, *Homéliek sur l'Exode*. SC 16. Paris, 1947. 127. További hasonlatok: a dialektikusok olyanok, mint a szúnyogok, a cinikus bölcselők, mint a szkarabeus.

¹¹ CÉSAIRE D' ARLES, *Sermons au peuple*. I. SC 175. Paris, 1971. 324.

¹² ORIGÈNE, *Homéliek sur la Genèse*, id. kiad. 110.

¹³ *Sancti Bernardi Opera*. II. Roma, 1958. X. Másutt is elítélő véleményt mond az antik bölcseségről: „Philosophorum ventosa loquacitas non bonus est imber, qui sterilitatem magis intulit quam fertilitatem.” Id. kiad. II. 131.

féle kultúra között mindenkinek választania kellett, eldönteni: ciceronianus-e vagy christianus.¹⁴

E szigorú felfogás ellen azonban már korán elhangzottak óvatos ellenvélemények. Nagy Szent Vazul a IV. század vége felé traktátust írt arról, hogy pogány irodalmat is lehet haszonnal olvasni. Persze csak okosan válogatva. „A méhek sem repülnek válogatás nélkül minden virágra. Sőt, ha valamelyikre rászállnak, nem akarják mindenestül elvinni. Csak annyit szívnak ki belőle, amennyi a munkájukhoz szükséges. A többi nyugodtan otthagyják. Ha értelmesek vagyunk, mi is csak azt tesszük magunkévá ezekből a könyvekből, ami megfelel nekünk, és rokon az igazsággal.” Ez nem kevés, hiszen például Homérosz „egész költészete az erény dicsérete”, és sok követendő példát lehet találni Szókratész, Periklész és mások életében. A hatásos értekezést egykori tanárom, Nádasy Alfonz bencés szerzetes fordította nagyon szépen magyarra.¹⁵

A görög egyházatyához hasonlóan nyilatkozott Szent Ágoston is: a világi tudományt „el kell vennünk tőlük [a pogányoktól] mint jogtalan birtokosoktól és saját használatunkra kell fordítanunk”. A hippói püspök bibliai példával érvelt. Úgy kell tennünk, ahogyan a zsidók az exoduskor: magukkal vitték Egyiptomból a pogányok aranyát-ezüstjét.¹⁶ Mások másféle passzust találtak a Bibliában, mellyel meg lehetett ideologizálni a profán könyvek olvasását. Pázmány írja prédikációi (egyik) előszavában: „úgy bánunk a pogányok tanításával, mint Isten parancsolta, hogy cselekedjenek a zsidók, ha pogány asszonyt [rabnőt] akarnak venni. El kel haját beretválni, körmét vagdalni, ruháját változtatni, hogy se hamisság körmeivel meg ne sértse, se hiúságos szók hajával és fabulák csintalan öltözetivel meg ne mocskolja az Igazságot, hanem eléb kitisztúljon hiúságiból.” Ezt az ószövetségi példázatot (Deut 21.10–14.), mint Pázmány maga megjegyzi, Szent Jeromos indította el hosszú útjára (bár megvan már Órigenésznel is). Sidonius Apollinarius, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Hrabanus Maurus, Petrus Damianus, Aquinói Szent Tamás, Erasmus és mások után¹⁷ meg kellett érkeznie Pázmányhoz is, hogy profán mottóját és az antik irodalom szokatlannul bőséges idézését igazolja.

A pogány írókhoz való viszony problémájával, valláskülönbség nélkül, szembe kerültek prédikátortársai is. A befogadás mellett nyíltan csak ritkán szavaztak; mint Illyés István: „a világi dolgokról indított diskurzusokban is Tacitust, Liviust, Tullius-t és egyéb neves bölcseknek neveit emlegetjük [...]. Tiszteljük hát mi is, és böcsüljük keresztényi religiónknak a pogányságból első zsengeit.”¹⁸ Viszonylag ritka a merev elutasítás is. Csete István megróttá azokat, akik „sacra omnia profanaque permiscendi libidine, jungebant remotissima in unam societatem, Christum cum idolis, cum Psalterio Horatios, cum Evangelio Marones et Tullios et Livios”.¹⁹ Prédikátoraink többnyire meglehetősen tudathasadásos állapotban adták meg válaszaikat. Ugyanazon író egyszer dicsér egy-egy antik szerzőt, másszor elmarasztalja. Csúzy Zsigmond egy helyt azzal büszkélkedik, hogy hasznos erkölcsi tanítást kapott „bölc

¹⁴ Szent Jeromos dilemmája. Saint JÉRÔME, *Lettres*. Ed. Jérôme LABOURT. Paris, 1949. I. 145. — További eltérő vélemények az antik filozófiáról Alexandriai Szent Kelemen, Szent Cyprianus, Minucius Felix, Tatianosz munkáiból: Michael SPANNEUT, *Le Stoïcisme des pères de l'Eglise*. Paris, 1957. 102–103.

¹⁵ *A kappadókiai atyák. Ókeresztény írók*, VI/1. Szerk. VANYÓ László. Bp., 1983. 213 skk.

¹⁶ *Szent Ágoston a keresztény tanításról*. Ford. VÁROSI István. Keresztény Remekírók. Szerk. KÜHÁR Flóris. 3. k. Bp., 1944. 144.

¹⁷ Henri de LUBAC, *Exégèse médiévale*. I/1. Paris, 1959. 290 skk. Erasmusról: II/2. 481.

¹⁸ ILLYÉS István, *i. m.* 26.

¹⁹ CSETE István, *Sacri sermones*. Ed. Joannes GYALOGI. Claudiopoli, 1750. *De eloquentia sacra*. 29.

Cicerótól, még a kis iskolában”;²⁰ másutt a római orátor „szófodorgató beszédinek nyűgös kelepcei”-t említi, ahonnet az út Plutóhoz vezet vacsorára.²¹ Ugyanitt Platon „fennhéjázó tudomány”-áról, valamint Aristotelész „homályos lelki szemei”-ről szólt keresztény góggel, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a pogány filozófusra több tucatszor egyetértőleg hivatkozzék, és jónéhányszor „bölc Aristoteles”-nek, „a világi bölcsesség fő-vezéré”-nek, „főmesteré”-nek, „jeles ciméré”-nek titulálja.²² Hasonlóképpen Illyés András: mi a boldogság? a régi filozófusok számtalan ellenmondó feleletet adtak „mint bolondok”, akik „megvakították a földi dolgoktól”;²³ ennek ellenére ő is sűrűn idézte Aristotelészt.²⁴

Az ókori elleni véleményeket gyakran motiválta a keresztény fölénytudat. János evangélista, olvassuk egyik kódexünkben, noha „paraszt halász és tudatlan vala”, mégis birtokában volt a „nagy titkos igék”-nek: Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél és Isten vala az Ige. „Ezt Plato nem tudta, ezt Demosthenes nem mondta... ”²⁵ „Hatható” volt Demosthenes szava, „hogy arra hajtaná, amerre akarná, hallgatóit”, írta Landovics István; de Keresztelő Szent János prédikációihoz képest csak „árnyék”.²⁶ Csúzy Zsigmond, az egyházi gondolkodásra jellemző módon, azért tartotta többre a világinál a keresztény tudományt, mert ez, hermeneutikai eszközeivel, a dolgok mélyebb értelméhez képes elhatolni: „Melly nagy különbség és különbözőség legyen a mennyei és a földi tudomány közt, vagy ebből kitetszik, hogy im, a természet szerént való filozofiában a tűznek jele a füst; a szeretet iskolájában pedig a tűz a vizet, és a víz a tüzet jelenti.”²⁷ A *Verbum caro factum est* titka előtt, írja másutt Csúzy, minden világi tudomány tehetetlenül áll. „Távul tehát Aristoteles nyughatalan elméd-fúttatásával, mert bölc találmányid itt meghatározatnak; távul fortélyos fogásiddal, mert mély tudományodnak fundamentomi itt teljességgel elenyésznek. Itt istenes Platonak éles elméje megtompul; Apelles festő ecsetecskéje semmit nem fog, semmit nem ábrázol; és Tullius szófodorgató ékes beszédibül kikopván, hízlekedő képmutatásával s kendőztetett tündérségivel és éppen csak fülöket csiklándoztató színhányásával hanyatlík és megnémül.”²⁸ Gondold meg jól, buzdítja önnön lelkét az elmélkedő Hajnal Mátyás, „a mennyei és e világi bölcsenek leckéi és tanítási között mely nagy különbözőség vagyon! Ezek csak a testi fülbe való szózáttal zengenek, de belől lelki életet nem adhatnak”; ezért, „én lelkem végy búlsút a világi mind Platónak, mind Aristotelesnek hiúságos bölcsességétől; búlsúzzál Cicerónak és Demostenesnek trágás [= cicomás] szóllásoktól... ”²⁹

²⁰ Csúzy Zsigmond, *Evangéliomi trombita*, 13.

²¹ Csúzy Zsigmond, *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*. Pozsony, 1725. 119. Hasonló elítélő vélemény: „az orátorok fejedelme, Cicero, száraz persuasiós fen-pekéssel mennyit nem pattagott a római Parlamentomban”. (*Zengedező sfp-szó*, 380.)

²² Csúzy Zsigmond, *Evangéliomi trombita*. 227., 247., 613., 512. stb.

²³ Illyés András, *Megrövidítettet ige*. Bécs, 1696. II. 254.

²⁴ Arisztotelész az egyik legtöbbet említett ókori szerző prédikációinkban, gyakran név nélkül: a Bölc vagy a Philosophus. Idézetését már a kódexek elkezdték (pl. Érdy-kódex: „Aristoteles nevő mester meg azt mondja...” (*Nyelvemléktár*. V. 79.)), és később és számtalanszor hivatkoztak rá. Szerették idézni, különösen a prédikációk incipitjeiben, Arisztotelésznek azt a véleményét, hogy *Omnia homo naturaliter scire desiderat*; Pázmánynál: „Természet hajlandósága hozza minden embernek a tudásnak kívánását” (a prédikációk első kiadásában: 57); Csúzynál: „ki-ki tulajdon természetinek belső ösztönéből tudós kíván lenni” (*Morzsalék*, 71). Dante is ezt idézte *Il Convivio*-jának első mondatában.

²⁵ *Könyvecse a Szent Apostoloknak méltóságokról*. Facsimile kiadás. Bp., 1986. 107.

²⁶ Landovics István, *Novus succursus*. Nagyszombat, 1689. I. 71.

²⁷ Csúzy Zsigmond, *Morzsalék*, 457.

²⁸ Csúzy Zsigmond, *Zengedező sfp-szó*, 664.

²⁹ Hajnal Mátyás, *Jézus szívről elmélkedések* (1629, 1642). RMKT XVII/7. 500.

Gyanakvásban, elítélésben, fölénytudatban katolikusok és protestánsok egyetértettek. Szókészletük nem ritkán azonos. Bornemisza Péter, az *Ördögi kísértetekben*: „az Szentírás az [világi] okosság szerint való bölceket, bár oly lenne is, mint Cicero, Aristoteles, Plato, Homerus, Herodotus, Virgilius, nem bölceknek, hanem boldoknak tartja”.³⁰ Geleji Katona István esztétikai tekintetben is a profán klasszikusok elé helyezte a Bibliát. „Csudálatos szép, és késő maradékoknak nemcsak emlékezetekre, hanem tanuló példájokra is méltán feljegyeztetendő, terhes szökből fűzetett, ékes rhythmusokból álló énekeket olvassuk a szenteknek a Bibliában szerte szerént.” Ilyen ének Débora próféta asszonyé (Judit könyvében), „mellyet szüve repedése és vére posdulása nélkül buzgó ember alig olvashat; mesterségesben foglaltattanak versei öszve a Virgilius Aeneisénél; szépen folynak rhythmusi a Horatius stropháinál.”³¹ A szent szövegek gyönyörködtetőbb csodás történeteket kínálnak, írta Csúzy, mint „az ingeny kigondolt mesés fabulákat koholó [...] versszerző poéták”, Urunk színeváltozása „Orrondi Ovidius Metamorphosisánál sokkal csodálatosb, sokkal nagyobbra böcsülendő (mert szent és valóságos)”.³² Pázmány a bibliai történetek erkölcsi szépségének és példaértékének elsőbbségét hangoztatta: „Nincs semmiféle historia, melyben annyi különböző, és mind tanuságra, mind gyönyörködésre hasznos példák találhatnának, mint az Isten könyvében. Micsoda vallyon a Horatiusok bajvéása a'hoz képest, amint Dávid egy parittyával meggyőző ama hústornyt, Goliádot? [...] Csudáltatják a pogány historiák Lucretiát, ki, minekutánna tisztességét elveszté, maga gyilkosságával bosszút álla magán. Menyível csudálatosb ennél Susanna, ki mind életét, mind böcsületit letévé, és tisztaságát megtartá! Istenhez való aitatosságnak menyi szép példái vannak Mojsesben, Ábrahámban, Dávidban! Hadviselő erősségnek oly tüköre nincs a pogány historiákban, mint Josuéban, Gedeonban, Dávidban és a Machabéusokban. Egy szóval: béveb és tekintetesb a Szentírás, mind jószágok jutalmazásának, mind gonoszságok ostorozásának példával, hogysesem az egész világ historiái.” A Biblia mindenként felülhalad: Salamon három könyve a legjobb *ethica*, Mózes cselekedetei és törvényei a legjobb *politica*, s ami hasznos erkölcsi tanítás van a pogány bölcek írásaiban, gyakran a Bibliából kölcsönöztek.³³

Feltűnő, hogy az antik literatúra körül támadt elutasító vagy kicsinylő zajongásból hiányzik egy név: Senecáé. Ő külön elbánásban részesült. Amikor Landovics István „az hiteltelenségnek setéségében nyavalygot” Senecáról írt, szava nem elítélő, inkább sajnálkozó, s a mondatot így folytatja: „bölc oktatásában fákyát nyujt előnkben”.³⁴ Seneca erkölcsfilozófiáját, mely a világi értékek megvetését s a lelki nemesség elsőbbségét hirdette, az egyházi írók annyira közelinek érezték Krisztus tanításához, hogy a Seneca noster, Keresztény Seneca nevet kapta meg tőlük; „higgyetek Senekának” — mondotta Landovics István.³⁵ Bár a pogány bölc elméjében „nem fénylett a Szentlélek világossága”,³⁶ tudni vélték a régiek, hogy levelezett Szent Pál apostollal, meg is költötték leveleiket.³⁷ Seneca nagyságát még a szigorú Tertullianus is elismer- te; a középkori egyházdoktorok méltónak ítélték a „venerabilis”, „optimus excultor

³⁰ Az nagy bölckekről c. fejezetben.

³¹ GELEJI KATONA István, *Válság titka*. Várad, 1645. I. 564–565.

³² CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget emyhélő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724. 472.

³³ Pázmány prédikációinak első kiadása, 384–385.

³⁴ LANDOVICS István, i. m. II. 74.

³⁵ Uo., II. 511.

³⁶ Uo., II. 737.

³⁷ Kurt DEISSNER, *Paulus und Seneca*. Gütersloh, 1921. C. W. BARLOW, *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*. Romae, 1938. Laura BOCCIOLINI PALAGI, *Il carteggio apocrifo di Seneca e San Paolo*. Firenze, 1978. Léon HERRMANN, *Senèque et les premiers chrétiens*. Bruxelles, 1979.

morum", „princeps ethicorum", sőt „theologus" elnevezésekre; amit Luciliushoz írt epistoláiban tanított, „vix evangelio postponenda".³⁸ Enea Silvio Piccolomini, a leendő II. Pius pápa, *imitatio Christi* helyett (vagy azzal együtt) üdvönsök tartotta a sztoikusok követését: „Stoicos per caeteris imitari studebimus, qui sunt evangelio propinquiores".³⁹ Dante a Pokol első körébe helyezte Senecát, mert sosem vétkezett, és csak azért nem részesülhet a mennyei örömeiben, mivel megkeresztelen.⁴⁰

Seneca tartós hatásának, mely a világi és a vallásos irodalomra egyaránt kiterjedt, a XVI–XVII. század volt a delelő szakasza. Ezt a kort dolgozta fel szakmánk egyik legkitűnőbb teljesítménye: Turóczi-Trostler József *Keresztény Senecája* (1937).⁴¹ Ami mégis hiányzik e roppant olvasottsággal adatolt tanulmányból: Seneca recepciójának bemutatása a hazai prédikációkban.

A recepció már kódexeinkben elkezdődött: „Seneca nevű mester"-t többször idézték, a halálról,⁴² a részegségről.⁴³ A XVII–XVIII. századi hitszónoklatokban a rá való hivatkozásoknak a sokasága megszámlálhatatlan. Íme néhány példa. Kálditól: Belle kell törödni Isten akaratába; „kicsoda nem cselekedné ezt a kereszténynek közzül, holott még a pogány Séneca is szükségesnek ítélte?"⁴⁴ Seneca a lelki számvételről „nemcsak úgy ír mint bölcs filozofus, hanem mintha tekéletes keresztényen lött volna".⁴⁵ Illyés András: „Szépen feljegyzette Seneca az Isten gondviseléséről: A szükségsek elődbe jönnek. A felettévalókat mindenkor is, teljes szívvel is kell keresni."⁴⁶ Landovics István: A lélek (úgy mond Seneca), míg eszén jár, királlya a testnek, de ha ennek tanácsán jár, tirannusod, ellened léssen."⁴⁷ Illyés István: „Tulajdonja az örömet cselekedőnek hamar cselekedni; aki pedig abban késedelmes, nem akarását jelenti. Bölcsen írja bölcs Seneca."⁴⁸ Csúzy Zsigmond: „még pogány bölcs Seneca is azt aléttja: nincs annál szerencsétlenebb ember, aki ellenzéseket [= sorscsapásokat] nem szenved."⁴⁹

³⁸ Klaus-Dieter NOTHDURFT, *Studien zum Einfluss Senecas auf die Philosophie und Theologie des zwölften Jahrhunderts*. Leiden — Köln, 1963. 40–44. TERTULLIANUS: „Seneca saepe noster".

³⁹ Idézi Eugeno GARIN, *L'umanesimo italiano*. Bari, 1958. 62. — Seneca etikáját valláskülönbség nélkül nagyra becsülték. Kálvin és Zwingli semmi csodálatosat nem látott abban, hogy Isten pogányt választott a jó erkölcs hirdetésére. Csak Erasmus volt szkeptikus, ő nem fogadta el Senecát kereszténynek. (Léontine ZANTA, *La renaissance du Stoïcisme au XVI^e siècle*. Paris, 1914. 59–60.)

⁴⁰ Seneca büntelenségéről jellemző passzus olvasható ALEXOVICS Vazulnál. A hitszónok felsorolja az ókori bölcsek erkölcsi tévelygéseit: Szókratész és Diogenész pártolta a bujaságot, Platon és Cato a nőkösséget, Horatius a fűszerelmet, Arisztotelész a fajtalan ábrázolásokat, Zenón a bosszúállást, Plautus a koldusokkal szemben tanúsított köszívűséget; ezzel szemben Seneca neve hiányzik a rossz erkölcsstanítók listájáról! (*Vasárnapi prédikációk*. Tavaszi rész. Pozsony, 1808². 206.)

⁴¹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom — világirodalom*. Bp., 1961. II. 156–218.

⁴² *Nyelvemléktár*. V. 210., XV. 57., 59., 65. stb.

⁴³ *Uo.*, XV. 49., 113.

⁴⁴ KÁLDI György, *id. mű*, 48.

⁴⁵ *Uo.*, 76.

⁴⁶ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige*. Bécs, 1696. I. 420.

⁴⁷ LANDOVICS István, *i. m.* I. 624

⁴⁸ ILLYÉS István, *i. m.* II. 112–113.

⁴⁹ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, 21. — Ritka kivétel az olyan egyházi író, aki nem osztozik Seneca általános elismerésében. Egy elmélkedéseket tartalmazó könyvecske névtelen szerzője azzal dicsekedett, hogy amit olvasóinak ajánl, nem „szófia beszéd s pogány Epictatus vagy Seneca gondolta elme leleménye", hanem tisztán a Szentírás tana. (*Ho-napi napok avagy Minden Ho-nap napjaira rendeltetett Istenes gondolatok*. Nagyszombat, 1691. A keresztény olvasóhoz.) — Egy helyt Csúzy Zsigmond keresztény korrekcióval idézi Seneca véleményét: „Bölcs Seneca mondása: [...] ha az emberek magokévé tehetnék születéseknak sorsát, senki közülök nem volna csekély, szűkölködő, szegény, tudatlan avagy boldogtalan; de héába, mert valamedig élünk, a természet igazgat ben-

A sorscsapások közepette, melyekből bőven jutott a XVI–XVII. századnak, Seneca olvasása megnyugvást adott. Jól jellemezte a kort Kemény Zsigmond *A rajongókban*, amikor a zendüléssel vádolt szombatos Kassai Istvánról ezt írta: „Elővevé kedvelt íróját, Senecát, s mintha a világ megszűnt volna számára létezni...”⁵⁰ A sztoicizmus vigaszára, Seneca intelmeire nagy szükség volt. Vitnyédi István vagy féltucat-szor idézi leveleiben, az egyikben kétszer is; 1663. augusztus 14-én például ezt a némileg machiavellianus elvet ajánlja Seneca szavaival Zrínyi figyelmébe: „omnibus credere, et nulli, utrumque vitium est.”⁵¹ Ez gyakorlati tanács. Másképpen idézett Bethlen Miklós, pusztán elmélkedés végett, egy már leélt élet tanulságaként: „Amaz pogány nagy stoicus philosopho-theologus Seneca azt mondja: Si ad naturam vixeris, nunquam pauper, si ad opinionem, nunquam eris dives.”⁵² Az egyházi írók módszerre ismét más: ők hitük eleve megállapított tételeihez, erkölcsi parancsaihoz kerestek megerősítő rokon nézeteket. Stankovátsi Leopold például: „melly becsületes és nagy méltóságú dolog legyen az Isten akaratján járni, kinek, úgymond Sz. Bernard, szolgálni uralkodás.” Itt meg lehetne állapodni, hiszen Szent Bernát tekintélye elegendő a paradox tétel igazolásához, de prédikátorunk folytatja, olyan véleménnyel, melynek különös hitelessége van, mert *pogány* szájából jön: „... mellyet régen ő előtte a pogány bölcs Seneca is megismért, midőn azt írta, hogy az Istennek engedelmessékedni nem szolgálat, hanem szabadság.”⁵³ A katolikus írók Senecára szinte mindig *kiegészítésképpen* hivatkoztak.

Az Egyházat nem Seneca pogány sztoicizmusa vonzotta, hanem az, amit keresztényinek tartott filozófiájában. Ez a felfogás vezette Mihály István jezsuita atyát, amikor más egyéb *Seneca Christianusok* és *Keresztyén Senecák* után, magyar nemzetének kedvéért versekbe szedte „a bölcs Senecának gyönyörű könyveit”.

E kis könyvecskében vezet bölcseségre
A pogány, keresztény tekkéletességre,
És bölcslet illető szemérmetségre,
Minden dolgaidban mértékletességre.⁵⁴

Senecát az Egyház a keresztény tökéletességhez vezető (egyik) kalauznak tekintette; pogány bölcsességének és a keresztény erkölcsnek már-már azonosításában igen messzire elment. „... az Isten képében Seneca azt kiáltja” — így vezeti be egy idézetét Landovics István;⁵⁵ Stankovátsi Leopold pedig, miután Kempist (éppen őt) idézte a szenvedések türelmes elviseléséről, Senecával folytatja, Seneca *imájával*: „De pirulásunkra halljuk itt pogány bölcs Senekának Istenhez való imádságát, aki példát senkitől nem tanult vala oly formán, mint mi tanulhatunk az Isten fiától, Kristustul. Mit kívánsz éntőlem, úgymond, halhatatlan Isten! testemnek valamely részét kívánod-é? vedd el; nem nagy dolgot ígérek, hamar néked hagyom egészen; kívánod-é lelke-

nünket (úgy mond) és valamely életre akar, arra vezet. Én pedig keresztényül azt mondom, hogy a természet alkotója műveli ezt bennünk. Ám Seneca homályos világi bölcsességétől viseltetvén fakada ilyen szókra.” (*Zengedező stp-szó*, 68.)

⁵⁰ *A rajongók*, 4. rész, a 3. fejezet végén.

⁵¹ VITNYÉDI István levelei, Pest, 1871. I. 118., 120., 231., II. 53., 56; az idézet: II. 107.

⁵² Bethlen Miklós *Önéletrása*. Bp., 1955. I. 123.

⁵³ STÁNKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Harmadik esztendő, Második rész. Komárom, 1799. 84–85.

⁵⁴ *Keresztyén Seneca*. Az az keresztény virágotskák, mellyek Annaeus Seneca leveleinek gyönyörűséges kertéből szedettek, és Mihály István, Jézus Társasága-béli pap által magyar versekbe költettek, most pedig a Magyar Nemzetnek hasznára ki-nyomtatattak. Kolozsvár, 1768.

⁵⁵ LANDOVICS István, *i. m.* II. 826.

met? minden késelem nélkül visszaveheted, amit te adtál. Naponként pedig szokta mondani: óh halhatatlan Istenek! én az én akaratomat a tietekkel akarom egye-
síteni; ha fiaimat kívánjátok, én azokat néktek felajánlom. Ha testemnek valamely
részét kéritek, én azt néktek feláldozom. A lelkem és mindenem, valamit bírok, a ti-
etek; vegyétek el lelkemet, testemet, és úgy bánjatok véle, amint néktek tetszik. Óh
melly szépen egyezne ez a Seneca imádsága a Kristus imádságával, ha azt az igaz
Istent is ismérte volna, akit Kristus Atyjának ismért. Mi azért, kik megismértük az
igaz Istent, ne legyünk alábbvalók a pogány bölcsnél...⁵⁶

Seneca recepciójának (egyházi hasznóvételének) hosszú vonulatában Pázmány
különleges helyet foglal el.⁵⁷ Senki sem idézte annyiszor az antik filozófust, mint ő.
Bendi Nándor statisztikája szerint a leggyakrabban citált vagy említett szerzők Páz-
mány prédikációiban: Szent Ágoston (353), Seneca (312), Plutarkhosz (201), Szent
Jeromos (116), Arisztotelész (93).⁵⁸ Senecát olykor egy-egy lapon négyszer-ötször,
sőt többször is idézte. Ha olyan témáról prédikált, amely Senecát is erősen foglal-
koztatta, vagy amelyről tanulmányt írt (*De ira*), akkor Pázmány beszédét át meg
átszóvik Seneca gondolatai, az idézett szövegek lesznek legfontosabb tartó elemei.
Ilyen prédikáció *A gonoszok mindenkor viszátkodó háborgásban vannak; az igazak állandó
békeségben*, 39 Seneca-citátummal, és *A gyilkosságról és haragról*, 54 idézettel.⁵⁹

Pázmány azonban mást és másképpen idéz, mint a többi prédikátor. Azok rend-
szerint hangsúlyozták, hogy pogány szerzőt hívnak tanúul: lám, még az is azt mond-
ja, amit a keresztény hit tanít. Pázmány ezzel nemigen törődött. Nagyritkán tüntette
föl, hogy „a pogány bölcs”, „egy római bölcs” véleményét idézi; Seneca nála egy
szerző a sok közül, akit idézni érdemes.

Persze Pázmány is szívesen kölcsönzött egy-egy kegyes gondolatot a „keresztény”
Senecától: az istenségről, a világi javak értéktelenségéről, a halálról. Különösen ked-
velte Seneca tömör, szentenciózus maximáit. „Minden kedve szerént vagon annak,
aki egyebet nem akar, hanem amit Isten akar.”⁶⁰ „Nem az szegény, akinek kevés
vagyoni, hanem aki többet kíván.”⁶¹ „Hosszú és nehéz mindent törvényből és paran-
csolatból tanulni; hamar és foganatos a jó példákából való okoskodás.”⁶²

Máskor nem kész gondolatot és szerkezetet vett át, hanem csak alkatrészt pré-
dikátori mondanivalójához, egy ötletet, egy képet, s maga fűzött hozzá erkölcsi al-
kalmazást. „A tengeri háborúban semmitül úgy nem kel félni, mint hogy földbe ne
ütközzék a hajó.” Ez Senecánál egy viharos tengeri útjáról szóló beszámolóinak a
része (hajó kormányosának szavai, az 53. levélben); Pázmány hozzáteszi: „A világi
nyomorúságokban nincs veszedelmes dolog, mint ha az égre nem nézünk, hanem

⁵⁶ STÁNKOVÁTSI Leopold, *Makula nélkül való tükör*. Komárom, 1799. 38–39.

⁵⁷ A témáról az egyetlen tanulmány: LAKATOS Vince, *Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban*. A
készítelyi kat. főgimn. értesítője, 1905–1906. 9–54.

⁵⁸ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*. Székesfehérvár, 1910. 21–25.
Pontatlanságuk ellenére tájékoztatásra alkalmas adatok.

⁵⁹ Pázmány prédikációi, id. kiad., 585 skk., 767 skk. — E két prédikációról jegyzi meg BRITSKEY
István: „egyes beszédei szinte Seneca-művekből látszanak kinőni.” (*Humanista erudíció és barokk vi-
lágkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979. 63.)

⁶⁰ Pázmány prédikációi, id. kiad., 613.

⁶¹ Uo., 360.

⁶² Uo., 190. — KAPRINAI István az egyházi szónoklat technikájáról írt kézikönyvében bírálta azokat,
akik szerinte túl sok szentenciát vettek át az ókori íróktól, de megengedte, ha az átvétel takarékosan
(„sobre”) történik: „Optimam foret, si ejusmodi profana sententia, vel eruditio, Scripturae Divinae
(quod Petrus facit Pazmannus) vel alia Sancti Patris sententia, aut exemplo, prioris profanae eruditi-
onis sensum continente, confirmetur.” (*Institutio eloquentiae sacrae*. Kassa, 1758. I. 328. Ismerteti BÁN
Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 83–96.)

földi vígasztalásokhoz ragaszkodunk...” — a római auktor pusztá tényközlése az egyházi beszédben keresztény példázattá változott.⁶³ „... a menykő épen hagyja a szablya hüvelyét, vasát elolvasztja” — ez Senecánál természettudományos adalék; Pázmánynál egy hasonlat első tagja lesz, és így folytatódik: „úgy a bűn, ha a test életét el nem fogyatja is, de a lelket bizonyosan megöli.”⁶⁴ Senecától való (kivételesen a forrás megjelölése nélkül) Pázmánynak ez a természeti képe is: „miképpen az álló-vízbe, ha egy kövecskét vetünk, elsőben kisdéd kerekdéd szűrűt indít; azután szélesben terjed a víznek kerekdéd mozdulása” — a hasonlat befejezése már eredeti: „úgy a kisdéd bűn kezdeti sok és nagy gonoszságot kerekít utánna, ha idején el nem metszetik kötele.”⁶⁵ Az ilyen esetekben Pázmány írói nyersanyagot merített forrásából, író kölcsönzött írótlól.

Mivel azt akarta, hogy olvasói világosan lássák prédikátori — és írói — szándékát és módszerét, Pázmány három bevezetőt közölt könyve elején: *A keresztény olvasóhoz; Négy dologról tudósíttatnak az olvasók; A keresztény prédikátorokhoz, intés.*

A másodikban főként a pogány irodalom felhasználásáról van szó. „A Paradicsomról olvassuk, hogy nem szűkölködött külső öntözés nélkül. Essővel sem nedvesítettett, mivel magában lévő forrásból elégséges nedvességet vehetett. Az Anyaszentegyház is minden isteni tudományokkal és szent példákkal bévelkedik. Azért a pogány bölcsék tanítására vagy példájára nem szorult. Mondazáltal, mivel Christus egy bálványozó samaritánus példájából ismértette, kicsoda felebarátunk, és mint kel a'hoz való szeretetünket mutatnunk; Sz. Pál a pogány bölcsék mondásit sokszor előhozta írásiban, és Aratus, Menander, Epimenides verseivel ékesítette tanítását. A Sz. Atyák is követték az apostoli nyomdokot. Én is, noha a pogányok rosz fabuláit [= kitalált történeteit] és hiúságos vagy ártalmas csevegésit írásomba nem elegyítem, de ahol keresztény emberhez illendő jószágokról és dicséretes erkölcsökről tisztességes mondásokat és cselekedeteket találtam, azokat előhoztam...”

Pogány íróktól vett kölcsönzéseikről mások is nyilatkoztak előszavaikban, rendszerint némileg mentegetőzve. A katolikus Bertalanffi Pál: „Azt pedig semmiképpen ne orroljad, hogy egy néminémű keresztény iskolát felállatván, mindenféle pogány tanítóknak is helyt adok abban; mert a jó erkölcs eleitől fogva azok közzül is sokakban nem kevés kedvességgel (jóllehet nem minden keresztény tökéletességgel) tündöklék vala.”⁶⁶ A református Geleji Katona István: „noha hoztam ugyan én bé, mások példájára, afféléket [pogány írásokat], a tanúságoknak és oktattatásoknak megvilágosításokra, mint munkáimból megtetszik, de most nem bánám, ha némellyik ott nem volna; mert némelly predikációk azok nélkül ellehettek volna.”⁶⁷ A világi Draskovith János: „Vannak egyébféle pogán bölcséktől vett példák is ebben az könyvecskében, az kik ha valaha vagy szóllásokban, vagy cselekedetekben megtántorodtanak és az keresztényi tudomántul értelmekbe különböztenek, azt kell meggondolnunk, hogy igen könnyű volt azoknak megbotlaniok, az kik csak az emberi okosságnak ve-

⁶³ Pázmány prédikációi, id. kiad., 673 b.

⁶⁴ *Uo.*, 743. A latin eredeti, melyet PÁZMÁNY ezúttal nem közöl: „Manente vagina gladius ipse liquescit”. (*Quaestiones naturales*. Lib. II., cap. 31.)

⁶⁵ Pázmány prédikációi, id. kiad., 770. „Cum in piscinam lapis missus est, videmus in multas orbis aquam discedere et fieri primum angustissimus orbem...” (*Quaestiones naturales*. Lib. I., cap. 2.) Arról, hogy Pázmány többnyire igen szabadon fordította és egyéni módon használta fel klasszikus citátumait, l. BENDI Nándor, i. m. 28 skk.

⁶⁶ BERTALANFFI Pál, *Keresztény bölcsesség*. Nagyszombat, 1754. Előljáró beszéd a kegyes olvasóhoz.

⁶⁷ GELEJI KATONA István, i. m. I. g2 verso — g3.

zérletét követvén, az igaz hitnek világosságára szemeket nem vetették volt, hanem az pogánságnak és hitetlenségnek iszonyú sötétségébe tévelygettenek.”⁶⁸

Pázmány úgy gondolta, nincs szüksége mentegetőzésre, a Bibliával és Szent Pál példájával fölünyesen igazolta eljárását. Mégis folytatta érvelését, felhasználva mind a két hagyományos őtestamentumi analógiát: Szent Ágostont idézte a zsidókról, akik Egyiptomból magukkal vitték az arany-ezüst edényeket, és Szent Jeromos allegorikus értelmezését a szép rabnőről, akit feleségül lehet venni, miután megszabadították hajától, körmétől, régi ruhájától. És mivel Pázmány nagy tudós, idézi még Alexandriai Szent Kelemen és Nagy Szent Vazul véleményét is, valamint újra meg újra a Bibliát; ezzel immár szabadá tette az utat Senecához és a többi pogány szerző munkáihoz. Felhasználásukra rögtön példát mutat: a keresztyén olvasóknak írt bevezetőjében tízszer idézi Senecát, kétszer Plutarkhoszt, és csak négyszer a Bibliát, háromszor Szent Ágostont.

A Seneca-idézetekkel írói módszerét világította meg: „Valaki írásában valami jót találok, enyém.” „Követem a szabados elmélkedésekben azokat, kik előttem írtak; de magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadjak, változtassak, elhagyjak; mert nem szolgáljak, hanem egyezőtök vagyok a régieknek.” „Lelki haszonért, nem fülgyönyörködtetésért írtam.”

Pázmány prédikációs kötetében a három bevezető előtt ajánlás foglal helyet. Szokás volt ilyet írni (a mecénáshoz), Pázmány azonban (akinek nem volt szüksége mecénásra) nagyon szokatlant írt. Az ő „alázatos ajánló írás”-ának címettette a „teljes Szent Háromság egy bizony Isten”.

Gyönyörű ima.⁶⁹ „Tiéd Uram, ha mi jó vagyon a te méltatlan szolgálóban; tölled származik, ajándékból adatik minden tekéletes gondolat és hasznos igyekezet. [...] amely kicsiny girát reám bizott szent Felséged, tisztem szerént (noha kelletnél restebben) cseléded éppületire igyekeztem fordítani. Akiket eleven nyelvemmel szent Neved félelmére, szerelmére, igaz ismeretire nem mozdíthattam, írássommal akarván serkegetni és üdvösséges utra vezetni, nem illett, hogy ezt a munkát, mely a te kegyes áldásodból származott, és egyedül szent Neved tisztességét vette célul, szent Felségeden kívül más valakinek ajánlanám.”

„Kisded és lengeteg ajándék ez, mert az én tudatlanságom keze-szenyve rajta maradt a te tisztességes, szép tanításid kimagyarázásán. Azért nem méltók az én akadozó nyelvemnek disztelen és unalmat szerző rebegési, hogy bémutatassanak szent Felséged előtt [...]. De két ok visel, hogy egyedül néked ajánlom, édes Uram Istenem, sok esztendei fáradságom velejét és székít: első az, mert megismerttetted véllem, hogy miképpen az én fogyatkozásimból származott, ami abajdoc vagyon írásimban, úgy mindenestül a te tárházad kincsebül költ valami tiszta jó találatik benne. [...] Második az, mert régi kegyelmességed másolhatatlan reménsséggel bátorit, hogy reám is felderül irgalmasságod, és meg nem utáld kicsiny szolgálódnak vékony ajándékát.”⁷⁰

⁶⁸ Az *fejedelmek órátnak második keönyve*. Grecz, 1610. Facsimile kiadás. Bp., 1989. Az ajánlásból. Az idézett rész után a fordító kifejti, hogy „mindazonáltal” érdemes idézni az antik auktorokat.

⁶⁹ Érthetetlen, hogyan hagyhatták ki a Magyar Remekírók sorozat bő Pázmány-válogatásából éppen ezt, a nagy író munkásságának egyik legszebb gyöngyszemét.

⁷⁰ Pázmányt követve, a református Ember Pál is „az örökkévaló királynak, a halhatatlan, győzhetetlen, egyedül boldog, bölcs és egyedül hatalmas Istennek” ajánlotta prédikációit, Előljáró beszédében pedig szavakat vett át a katolikus főpaptól: „Megvallom, *kisded, együgyű és lengeteg* ez az Úr Sátorába tőlem felvitettett *ajándék, mert az én tudatlanságom keze-szenyve rajta maradt az én Istenem tiszta igazságának kimagyarázásán, [...] minden, valami abajdocoson és fonákul esett, az én fogyatkozásimból származott.”* (DEBRECENI EMBER PÁL, *Innapi ajándékul az Isten Sátorába fel-vitetett szent Siklus*. Kolozsvár, 1700.)

A költői szöveg még hosszan árad, jól megtűzdelve bibliai és ágostoni idézetekkel. Ebben nincs semmi rendkívüli, hiszen minden művelt és ájtatos prédikátornak mondhatni, anyanyelve volt az efféle idézgetés. De az már teljességgel szokatlan, hogy egy szövegben, melynek szerzője az Istenhez beszél, megszólal egy Seneca-idézet is: „a pogény bölccsel azt mondom: *Cum vitiiis conuitium facio in primis meis facio. Laudo vitam, quam agendam scio; et virtutem, ex intervallo ingenti reptabundus sequor*; mikor a vétkeket feddem, először is a magam fogyatkozásait dorgálom. Dicsírem azt az életet, mellyet, tudom, hogy kel viselnünk; és noha távul, de csúsza, mászva is azt követem, arra verdődöm.” Istennel tegezõ viszonyban volt Szent Ágoston is, Rákóczi Ferenc is, de az csak Pázmánynak jutott eszébe, hoga Seneca-idézzel traktálja az Urat.

Miután pedig véget ért az ajánlás, melyben elmondta igaz keresztényi érzelmeit, a lap aljára még éppen kifért a prédikátoré után az író programja: a Seneca-mottó. Páratlan választás; Pázmány után csak 1830-ban találtam újra Seneca-mottót prédikáció előtt egy vidéki lelkész jelentéktelen nyomtatványában.⁷¹

Ha Pázmánynak olyan mottó kellett, mely a tudás továbbadásának kötelességéről szól, találhatott volna a Bibliában, mint Illyés András, vagy Szent Bernátnál (akit oly jól ismert): „Sunt namque qui scire volunt eo fine tantum, ut sciant: et turpis curiositas est. [...] Sed sunt quoque qui scire volunt, ut aedificent: et caritas est.”⁷² A tudás átadásáról fogadkozni egy mű elején régi toposz volt; mint ilyent tárgyalja Curtius, nagy könyvének *Exordialtopik* című fejezetében, idézve Jézus Sirák fiát, Catót, az Archipoetát, Alanus ab Insulist, Dantét és másokat, Senecától éppen Pázmány mottójának szövegét.⁷³ Pázmány tehát válogathatott, és a profán író, Senecát választotta.

Nemcsak prédikációs kiadásakor. Gráci fizikai előadásai előtt három mottó áll: Hippokratész és Plinius után ezúttal is Senecától, a *Quaestiones naturales* hatodik fejezetéből. A szerző itt arról ír, hogy meg kell vizsgálni a földrengések okozta különös jelenségeket — s következik a mottóul kiszemelt szövegrész: Azt kérdezed, mi lesz e nagy munka haszna? Mindenekelőtt a természet megismerése. Az efféle kutatások gyakorlati becseinél sokkal fontosabb és szebb az, hogy a természet nagyszerűsége (magnificentia) magára vonja az ember figyelmét; csodáit magukért, nem nyereségért kell tanulmányozni.⁷⁴

Seneca természettudományi művét hitszónokaink nemigen forgatták, beérték a szórakoztató Pliniusszal. Pázmányra ellenben nagy hatással volt. Idézte prédikációiban, még inkább gráci leckéiben. Meglepheti a mai olvasót, hogy természetfilozófiai

⁷¹ Riczo BONAVENTURA, *Az emberi-tehetségnek tüköre*. Szeged, 1830. A „pusztai csekély beszéd” Vedresházán hangzott el Sárlos Boldogasszony napján. Előszava Vedres István vízügyi munkásságát méltatja. A mottó: „Honesti cultor, virtute contentus, nec extollitur fortuitis, nec frangitur adversis.” — Seneca írói tanácsát idézi Bod Péter, a *Magyar Athenas* bevezetőjének végén: „gyakorta zeng a fülemb, amit ama keresztény pogány, a Sénéka mondott: Quoties aliquid scripturus es, scito te morum tuorum et ingenii, hominibus Chirographum dare” — de ez nem mottó.

⁷² Szent Bernátnak az Énekek énekéről mondott 36. beszédéből. Pázmány ezt a beszédciklust több mint egy tucatszor idézte prédikációiban. — Pázmányról és Szent Bernátról I. BITSKEY István, *i. m.*, 80.

⁷³ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 95–97.

⁷⁴ Pázmány természetesen latinul írta ki a mottót: „Quod, inquis, erit operae pretium? Quo nullum majus est: nosse naturam. Neque enim quidquam habet in se hujus materiae tractatio pulchrius, quam quod hominem magnificentia sua detinet, nec mercede sed miraculo colitur.” — PÁZMÁNY természettudományi munkái: *Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia*. Series latina. II. kötet: *Physica*. Bp., 1895; III. kötet: *Tractatus in libros Aristotelis de caelo, de generatione et corruptione atque in libros meteororum*. Bp., 1897.

munkájában egész fejezetet szánt a Nílus áradásainak ismertetésére; eloszlik meglepetésünk, ha tudjuk, hogy erről a témáról Seneca is külön fejezetet írt, ösztönzést és mintát adva Pázmánynak.⁷⁵

Ismereteket kölcsönözni és mottót választani azonban nem azonos. A mottó programot fejez ki, és szellemi rokonságot vállal.

Mi sem természetesebb, mint hogy Pázmány gondolkodása megmaradt a hagyományos vallási keretek között. Ehhez Senecától is kapott támogatást. A fizika tudománya, mondotta Pázmány, nemcsak a testi egészség megóvásához szükséges, de a lélek és a hit ápolásához is: „Confert denique ad Dei et angelorum cognitionem, ad accedendum in nobis ex rerum naturalium contemplatione divinum amorem, et in universum, ad theologicas veritates et sacrosancta fidei dogmata stabilienda et propugnanda.”⁷⁶ A tudomány tehát szolgál, de ez a funkciója nem von le semmit önértékéből és méltóságából. A természet titkainak megismerése ad értelmet életünknek, s Pázmány helyeslően idézi Seneca szavait: „nisi ad hanc secretorum naturae cognitionem admitteremur, non fuerat operae pretium, natum fuisse. Detrahe hoc inaeestimabile bonum, non est, ut tantum sudem et aestuem.”⁷⁷ Seneca szövegének folytatása (melyet Pázmány már nem idéz): „O quam contempta res est homo, nisi supra humana surrexerit!” A pogény bölcs és Pázmány egyaránt a természetfölöttihez vezető lépcsőnek tartja a természettudományt (a különbség szinte csak annyi, hogy Seneca nem beszél angyalokról). Ez a rendeltetése hívja elő az olyan felsőfokú kifejezéseket, mint „inaestimabile bonum” (az iménti idézetben), mint „magnificentia” (a mottóban), mint „iucunda voluptatisque plenissima” cognitio (Pázmány *Fizikájának* első mondatában). A tudományos megismerés nemcsak vallásos cél felé törekszik, hanem — Seneca szerint — maga is vallási művelet, a fokozatos beavatási szertartásokhoz hasonló. Pázmány fizikai előadásainak első lapján az első idézet Senecának éppen ez a gondolata: „rerum naturam sacra sua non simul tradere”; a beavattatás küszöbén meg kell állapodnunk; a titkok titka a legbelső szentélyben tárul föl, talán csak utódaink számára.⁷⁸ Pázmány *Fizikája*, Seneca nyomán, a tudomány szakrális jellegének hangsúlyozásával kezdődik.

Egyházi írónk Senecának csak erkölcsstanát aknázták ki. Pázmány az egyetlen, aki a teljes Senecát vállalta: fizikai leckéi mottójában a tudományos ismeretszerzés célját, prédikációi mottójában az ismeretek továbbadásának írói programját az ő segítségével határozta meg.

Pázmányéhoz hasonló erős érdeklődést és vonzalmat Seneca iránt az európai irodalomban, azt hiszem, csak Rogerus Baconnál találhatunk.⁷⁹ Bármennyi újszerű eszmét fejtett ki munkásságában a nagy angol, a tudomány céljáról vallott felfogását, akár csak Pázmány, össze tudta egyeztetni az egyházi hagyománnyal és Senecával: „haec scientia habet ineffabilem utilitatem respectu sapientiae divinae.”⁸⁰ Az „inef-

⁷⁵ PÁZMÁNY a Nílusról: *Opera omnia*. III. 546–552. Tudományát nagyrészt Senecától kölcsönzi, egy helyt azonban kiigazítja. Seneca egy versidézetet tévesen Ovidiusnak tulajdonít (*Quaestiones naturales*. Lib. IV., cap. 2.), ugyanezt PÁZMÁNY bővebben idézi, a valódi szerzőnek, Tibullusnak műveként. (*Opera omnia*, III. 548.)

⁷⁶ Uo., II. 9–10.

⁷⁷ Uo., II. 9. Az idézett hely: *Quaestiones naturales*. Praefatio.

⁷⁸ *Opera omnia*, II. 1. Pázmány a folytatást is idézi: „Initiatos nos credimus, in vestibulo eius haeremus. Illa arcana non promiscue nec omnibus patent; reducta et interiore sacrario clausa sunt, ex quibus aliud haec aetas, aliud quae nos subibit aspiciet.” (*Quaestiones naturales*. Lib. VII., cap. 30.)

⁷⁹ R. Baconról (marxista) monográfia: M. ZEMPLÉN Jolán, *Roger Bacon*. Bp., 1954. (Pázmánnyal és Senecával nem veti össze.) — Bacon Seneca iránti csodálatáról („mira sapientia”), IV. Kelemen pápa számára készített Seneca-kivonatairól stb. I. NOTHDURFT, i. m. 21–28.

⁸⁰ *Fratris Rogeri Bacon Ordinis Minorum Opus majus*. Venetiis, 1750. 266.

fabilem utilitatem" kifejezés nyilvánvalóan Seneca — Pázmány által idézett — „in-aestimabile bonum” szavainak visszhangja. Közös volt hármójuk véleménye a tudás kötelező továbbadásáról is. „Nullius in omni, sine socio, est iucunda possessio” — idézte Bacon Seneca 6. levelét; a „iucunda cognitio”, Pázmány *Fizikájának* első mondatában, idézőjelek nélkül is Senecára utal. A tudás birtoklása — folytatja Bacon — csak akkor ér valamit, ha megosztják és terjesztik, máskülönben „vana sunt et inutilia”. Az igazi tudós nemcsak magának használ („studiosi non sibi prosunt”), hanem irányítja az Egyházat, vezeti az uralkodókat, utat mutat a laikusoknak, megtéríti az eretnekeket — és következik, Bacon egész munkásságának vezérelveként („quasi a motto”, Eugenio Garin szerint), egy Seneca-idézet: *ugyanaz*, amely Pázmány prédikációjának mottója lett.⁸¹

Roger Bacon és Pázmány között egyéb érintkező pontok is vannak. Seneca könyvét a haragról mind a ketten különösen sokszor idézték; földünket a nagy világmindenségben egyaránt kicsiny pontnak látták;⁸² az ótestamentumi rabnó paraboláját és a zsidók példáját, akik az aranyat-ezüstöt magukkal vitték Egyiptomból, a pogány szerzők olvasásának védelmében mind a ketten leírták.⁸³

E fontos eszmei találkozások mellett azonban igen nagyok a szellemi különbségek. Bacon gyanússá vált és jórészt kiadatlan műveit Pázmány nem ismerhette. Nem is tudott volna mit kezdeni efféle nézeteivel: „sine experientia nihil sufficienter sciri potest”, „nulla scientia potest sciri sine mathematica”.⁸⁴ Roger Bacon óriási alakja a modern természettudományos világszemlélet számára tört utat; ezen Pázmány nem követhette. Az angol szerzetes teleszkópról, gőzgépről, automobilról formált zseniális sejtelmeket; a magyar bíboros érsek az angyalok zenéjét kívánta meghallani. Az volt bennük közös, hogy tudásukkal mind a ketten embertársaik javát és üdvét akarták szolgálni,⁸⁵ e szándékukban erősítette meg őket a Seneca-motó.

Végül pedig, mielőtt búcsút vennénk Pázmánytól és mottóitól, vessünk egy pillantást *Kalauzának* első lapjára. Mottót látunk ott is, de nem Senecától, hanem Lactantiustól: a hitvitákról, az eretnekek meggyőzésének igyekezetéről. Bár Pázmány többször is szólt arról, hogy prédikációi és a *Kalauz* voltaképpen egyszólamú mű részei,⁸⁶ tisztában volt a műfaji különbséggel: a *Kalauz* hitet véd, a prédikáció hitre tanít; az egyik logikai következtetésekkel és történeti adatokkal érvel, a másik példázatokkal és retorikával; tudományos mű az egyik, irodalmi alkotás (egyházi módon) a másik. A *Kalauz* előtt idéetlenül hatottak volna mottóként Seneca szavai; nem azért, mert pogány szavak, hanem mert nagyon is irodalmiak; éppen ezért illettek a prédikációkhoz.

Elterjedt vélemény, hogy Pázmány főműve a *Kalauz*. A hittudomány számára az lehet, az irodalom számára nem. Pázmány a prédikációkban csaknem mindig lefor-

⁸¹ Eugenio GARIN, *Medioevo e Rinascimento*. Bari, 1954. Az idézetek a 23–24. lapokon.

⁸² R. Bacon: „Et Seneca quinto Naturalium, veraciter iudicans mundum terrenum esse punctum respectu caeli...” (*Rogeri Baconis Moralis Philosophia*. Ed. Eugenio MASSA. Turici, 1953. 62.) Bacon a *Quaestiones naturales* V. könyvére hivatkozik, és idézi: „Punctum est illud, in quo navigatis, in quo bellatis, in quo regnatis. Sursum ingentia spatia sunt...” Hasonló szöveg több is van Senecánál. Pázmány inkább gondolatot, mint szavakat kölcsönzött: „Egy szikrázó avagy ragyogó csillaghoz képest olyan az egész föld, mint egy kis punctocska”, néhány sorra lejjebb: „mint egy mákszemecske”. (*Kalauz*. I. könyv, II. rész, 2. fejezet.)

⁸³ H. de LUBAC, *i. m.* II/2. 314; *Opus majus*, id. kiad., 19.

⁸⁴ *Opus majus*, id. kiad., 336., 338.

⁸⁵ „... omne prosperum promovere”; „Ut sic homo [...] fiat prudens et gaudens, et diligit bonos mores, et pacem, et justiciam”. *Un fragment inédit de l'Opus tertium de Roger Bacon*. Ed. Pierre DUHEM. Ad Claras Aquas, 1909. 156., 155.

⁸⁶ „A Kalauznak Első könyve egész prédikáció”. Pázmány, id. kiad., 686 b, a margón.

dítja az idézeteket, magyar írása „úgy foly, mintha a deák szók közbevetve sem vólnának”. A *Kalauz* idézetei többnyire lefordíthatlanok, a nagy mű majdnem bilingvis; bármilyen szép magyar mondатаi vannak sok helyt, az egész könyv stilisztikai minősítésre alig alkalmas. A prédikációk gyűjteményének az ad irodalmi elsőbbséget, hogy nemcsak a hit műve, hanem az írástudásé is, nemcsak az írástudásé, hanem az írói öntudaté is. Írói mottóval az élén.

Sándor Lukácsy

LE SÉNÈQUE HONGROIS

Les anciens prédicateurs avaient l'habitude de faire précéder leurs sermons d'une ou de plusieurs devises, empruntées à la Bible ou aux Pères honorables de l'Église. L'auteur le plus remarquable des prédications de l'époque baroque, le jésuite Péter Pázmány (1570–1637) s'est départi de la coutume générale en mettant en exergue devant l'immense volume de ses prédications (1636) non pas quelque texte pieux, mais une citation de Sénèque: „Gaudeo aliquid discere, ut doceam. Nec me ulla res delectabit, licet eximia sit et salutaris, quam mihi uni sciturus sim. Si cum hac exceptione detur Sapiencia ut non enunciem, rejiciam.”

L'ancienne chrétienté avait jalousement préservé sa foi de l'influence de la culture profane antique. Plus tard, les auteurs païens pouvaient être cités comme suppléments aux arguments bibliques, mais ils ont toujours été traités avec de prudentes réserves. Sénèque en a cependant fait exception. Son éthique stoïque a été jugée si proche de l'enseignement chrétien que le sage païen était appelé „Seneca noster”, „Seneca Christianus”, et il était maintes fois cité, en particulier au 17^e siècle bouleversé qui a trouvé du réconfort dans ses écrits.

L'exergue de Pázmány a cette singularité que le prédicateur a choisi non pas une maxime morale de caractère chrétien de Sénèque mais un extrait qui pouvait exprimer son programme d'écrivain: le devoir de la „translatio studii”. L'un des trois exergues placés au début de ses conférences tenues à l'Université jésuite de Graz est également un texte de Sénèque sur l'acquisition et l'objectif sublime de l'érudition.

Ce double attachement à Sénèque est unique dans la littérature hongroise. Ailleurs, c'est Roger Bacon seul qui avait cité au 13^e siècle le même texte de Sénèque (“quasi a motto” — fait remarquer Eugenio Garin) en tant que programme d'écrivain. Cependant, Pázmány n'a pas dû connaître les œuvres du grand penseur anglais; il ne peut s'agir donc de son influence mais de la rencontre spontanée de la pensée de deux esprits éminents.